

ראשית ההתארגנות של עולי תימן בירושלים

ניצח דרויאן

שנת תרמ"ב, רבת המאורעות בתולדות העם היהודי, היחה בעלת משמעות מיוחדת גם ליהודי תימן; משנה זו ועד חיסול גולת תימן לאחר קום מדינת ישראל, לא פסקה כמעט העלייה מפניה רחוקה זו של חצי-האי ערב. כחמשת אלפים נפש — כעשרה אחוזים מיהודי תימן — עלו ארצה עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, כמחציתם החיישבו עוד בשנות תרמ"ב-תרס"ד (1881-1904) בירושלים; ובשנות העלייה השנייה (1904-1914) פנה חלק ניכר מהעולים מתימן להתיישבות חקלאית, והאחרים השתקעו ביפו ובירושלים.¹

בכל ישוב וישוב התארגנו עולי תימן בינם לבין עצמם, במיוחד הצליחו להתלכד בשני הריכוזים העירוניים: ירושלים ויפו. בשנת תרס"ח נפרדו היהודים התימנים בירושלים מן הקהילה הספרדית והתארגנו כקהילה נפרדת.² התארגנותם זו היחה ההישג הארגוני המרכזי של העולים מתימן קודם מלחמת-העולם הראשונה; אולם לא בן-לילה נפלה החלטתם לפרוש. מאמר זה דן בתהליכים שעיצבו את הדפוסים הראשונים של ההתארגנות העדתית של יהודי תימן בירושלים והיוו מסד לגיבושם ולאיחודם של בני העדה.

ההתארגנות הראשונה של העולים מתימן בירושלים באה כדי להתריע על מצבם הקשה ולהשיג עזרה חומרית. עולים אלה באו לארץ עם מנהיגים שהיו מקובלים עליהם עוד במולדתם. העולים, שהגיעו בחוסר-כל, נזקקו באותן שנים לסיוע מידי ונרחב, ומנהיגיהם ניסו לקשור קשרים עם עשירי ירושלים, על-מנת שיפעילו את השפעתם על האישים וארגוני-הצדקה שבארץ ובחו"ל למען יהודי תימן הנזקקים. אולם מנהיגים אלה היו בדרך-כלל חסרי-אונים בגלל עוניים הנורא וחבלי ההסתגלות

1 מאמר זה מבוסס על מחקרי, צמיחה והתפתחותה של העדה התימנית בארץ ישראל בשנות תרמ"ב-תרע"ד (עבודה לקבלת התואר דוקטור מאוניברסיטת בראיילן, תש"ם). על העליות מתימן לארץ-ישראל, ראה — א' יערי, 'עליית יהודי תימן לארץ ישראל', בקובץ שבות תימן, תל-אביב תש"ה; י' ניני, יהודי תימן במאה הי"ט והעליות מתימן לארץ-ישראל עד שנת תרע"ד (עבודה לקבלת התואר דוקטור מאוניברסיטת תל-אביב, תשל"ו). על עולי תימן בירושלים, ראה — נ' דרויאן, 'עולי תימן בירושלים, קרוים לתולדות בני העדה בשנים תרמ"ב-תרע"ד', בקובץ פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים תש"ס; עיין גם נ' דרויאן 'עלייתם והתערותם של יהודי תימן בעלייה הראשונה', בספר העליה הראשונה, ירושלים תשמ"ב.

2 ראה — י' רצהבי, 'תעודות חדשות על פרידת התימנים מן הספרדים', ספר השנה של אוניברסיטת בראיילן, יד-טו, תשל"ז, עמ' 242-296.

הקשים, בגלל קבלת־הפנים הצוננת – ולעיתים האמביבאלנטית – שזכו לה בירושלים העולים מחימן ומפני שלא היו מעורבים דיים בחיי־הציבור בעיר־הקודש. אחד המנהיגים הראשונים היה ר' יוסף מסעוד,³ שעלה בתרמ"ב. הוא ביקש מרי"ד פרומקין, עורך 'חבצלת', לפרסם מודעה על מצבם הירוד של עולי תימן בירושלים ועל היוקתם לסיוע כספי; העורך נענה לבקשתו.⁴ מתוכן מודעותיו של ר' מסעוד בתרמ"ב מסתבר, שהוא פנה גם אל מימון עמיאל, גזכר עדת המערבים, בבקשת עזרה, משום שעזרת הספרדים היתה מועטת ביותר.⁵ פעילותו של ר' מסעוד כוונה להקל על מצבם הכלכלי הקשה של עולי תימן. מן המודעות שפרסם נראה כי מנהיגותו היתה מקובלת על יוצאי ארצו בירושלים שכן הוא לכדו חתום על שתי הקריאות לעזרה, וכי דרך־הפעולה שאימץ לעצמו היתה התקשרות אל נדיב שיתמוך וגם ישמש ככתובת מהימנה לסיוע כספי נוסף.⁶

היו עוזי שני מנהיגים מקובלים על בני העדה, שפעלו להתארגנות: יחיא בן יוסף צארום (1843-1917), ראש יוצאי תימן בכפר השילות,⁷ והוקן יוסף בן משה כ"ץ, שנפטר בתרמ"ד ואת מקומו מילא בנו הצורך ר' שלום בן־יוסף עראקי.⁸ לימים עמד הלה גם בראש ביה"ד של יהודי תימן, ועסק שנים רבות בענייניה הרוחניים של העדה. מנהיג מקומי נוסף קם לעולי תימן בשכונת משכנות, והוא אהרון בן חוטר כהן.⁹

3 יוסף מסעוד עלה מצנעא בתרמ"ב בהיותו כבן חמישים. ב־1887 למד בישיבת 'תפארת ירושלים' ונתמך כמו שאר תלמידי־החכמים שם. מעטים הפרטים הביוגרפיים הידועים עליו. (עיין: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ־ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 444. אך שם חלה טעות כציון שנת־עלייתו לארץ.)

4 ראה מודעותיו בחבצלת, תרמ"ב, גליונות 39, 41.
את רי"ד פרומקין הכיר ר' מסעוד עוד מביקורו הקודם בארץ, בשנת תרל"ה. על הקשרים ביניהם ראה: י' ניני, 'עולי תימן בארץ־ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד', קתדרה, 5, תשל"ח, עמ' 36-37.
5 אין דעתי כדעת ניני (שם, עמ' 33), הרואה בהתקשרות מסעוד עם מימון עמיאל ניסיון מצד עולי תימן להצטרף לעדת המערבים, שהרי כולל זה היה עני ביותר (ראה: האסף, תרמ"ט, עמ' 50-86). יתר־על־כן, מאוחר יותר נשאלו התימנים אם ברצונם להסתפח לספרדים, לאשכנזים, או להיכנס כעדה עצמאית, אולם לא הוצעה ההצטרפות למערבים. את עזרת מ' עמיאל יש לראות כמסגרת הסיוע מאנשי־ציבור שניתן לעולים מחימן במצוקתם.

6 על דרכם בקבלת תרומות סיפרו עולי תימן בחבצלת, תרמ"ה, גליון 30, עמ' 235, לאמור: 'לא נחנו ולא שקטנו לא ביום ולא בלילה לבקש להם חרופה לעניים ודחקם מאת רבני ויקירי ירושלים טובב"א'.

7 ראה: א' אלמאליח, 'יחיה צארום ז"ל', הראל, בעריכת י' רצהבי וי' שכטיאל, תל־אביב תשכ"ב (להלן: הראל), עמ' 243-251.

8 בן למשפחת כוהנים, מנהיגים ודיינים מפורסמת בצנעא, עלה בתרמ"ב, מתרס"ח כיהן כאב בית־הדין של העדה והיה משלושת מנהיגי הראשיים. פעל רבות בחחום התימן, ובמיוחד בישיבת 'חיי שלום'. עיין עליו: גאון, עמ' 525; נ' דרויאן, 'החכם משה גאסטר והקהילה התימנית בירושלים (בעקבות ביקורו בא"י באביב 1907)', קתדרה, 6, תשל"ח, עמ' 173 בהערות.

9 אהרון בן חוטר כהן עלה מצנעא בראשית שנות השמונים והתגורר בכתיה־התימנים כמשכנות. ב־1887 רשם את מקצועו: סופר. מספר מכתבים ממנו מצויים בתיקי מכוון בן־צבי, כתב־יד 8/82. סיוטות מאיגרותיו ללונדון פורסמו בפרקים בתולדות הישוב היהודי, א, ירושלים תשל"ג (להלן: פרקים, א), עמ' 205-216. אף פעולתו התרכזת להשגת סיוע חומרי לבני עדתו. ראה גם קונטרסו עופר האילים – מורשת יהודי תימן, ירושלים תשל"ז, עמ' קנ ואילך.

ההצטרפות לעדת הספרדים

בשלוש השנים הראשונות להיותם בירושלים לא נצטרפו עולי תימן לכולל כלשהו. אמנם במודעתם מתרמ"ב¹⁰ נזכר המונח 'כולל בני תימן', אולם אין זה מעיד על מסגרת עצמאית משלהם, אלא הוא חיקוי לשמות של ארגונים עדתיים אחרים. אולי הם עוד לא ידעו כי לשם 'כולל' יש משמעות ארגונית מיוחדת, ואולי התכוונו לרמז, כי הם אינם קשורים עם כולל כלשהו אלא חותרים לעמוד ברשות עצמם.

בשנים ההן התעוררה שאלה בירושלים בדבר זהותם של יהודי תימן, האם נחשבים הם לספרדים או שמא יצטרפו לאשכנזים?¹¹ לאחר עלייתם הם קיבלו סיוע מהמוסדות של שתי העדות וכן מיחידיים. כותב על כך י' גאלדמאן: 'בראשית בואם התכוללו בין מקהלות הספרדים והאשכנזים, אכן אחרי החלו לרוב בארץ, החלו להתאגד להיות לעדה בפני עצמה...'¹² כתיאורו לא נאמר שיהודי תימן התחנתו עם בני העדות האחרות, אלא שהם נסתייעו באשכנזים וכספרדים כאחד. ואלו הסיפא של דבריו רומז על רצונם להתארגן כעדה לעצמה כבר בשנים הראשונות לחייהם בארץ.

רק בכסליו תרמ"ה הצטרפו עולי תימן לכולל הספרדי, לאחר שהתברר להם שלא יוכלו בכוחות עצמם לשלם את מס העסקריי (מס-הצבא). הם החליטו על כך בחורף תרמ"ה, כאשר נקהלו בבית-הכנסת הספרדי להתפלל על עצירת גשמים. באותו מעמד הם נשאלו בפירוש אם ברצונם להסתפח לספרדים או לאשכנזים, ולאחר היסוסים, העדיפו את הספרדים.¹³ אמנם עוד לפני ההצטרפות המנהלית, התלוננו עולי תימן על פרנסי הספרדים, כי אינם תומכים בהם במידה מספקת. לעומת זאת הם סברו כי לא יוכלו להיוושע מן הכוללים האשכנזים, שהיו מטופלים באכיונים משלהם. אפשר שהיה משקל גם לעובדה שהקהילה הספרדית היתה הותיקה ובעלת ההשפעה בירושלים, מעורה בחיי המקום, ונהנית ממעמד רשמי כמייצגת הקהילה היהודית לפני השלטון העות'מאני. ההצטרפות לספרדים קבעה את גורל העניים התימנים לשנים רבות, מפני שהספרדים בניגוד לאשכנזים, נתנו אך חמיכה מועטה ולא קבועה לעניים.

10 ראה: הערה 4 לעיל.

11 דילמה זו עשויה לשעשע את הקורא כימינו, אולם נכתבו עליה מאמרים לא-מעטים כעיונות באותו זמן. ראה, למשל: מאמרו של י"ד פרומקין (המתנגד למכתבו של נחמן נתן קרוניל), הטוען שאין התימנים ספרדים (חבצלת, גיליון 32); וכן בן-ציון, 'קריאה לעזרה', חבצלת, תרמ"ד, גיליון 9 (שכן מבקש הכותב מהנדיבים לעזור לבני תימן, שאינם, לדעתו, בני מורח, ואף לבני המערב אינם שייכים); י' גאלדמאן, 'שאר ישוב' — קהל עדת אחינו התימנים בירושלים ת"ר, האסיף, ב, תרמ"ו, עמ' 198.

12 גאלדמאן, שם, שם.

13 ראה הצבי, תרמ"ה, גיליון ז, עמ' כח; וכן חבצלת, תרמ"ה, גיליון 8, עמ' 62; וזאת בניגוד לדעת טובי ('לתולדות היחסים בין התימנים והספרדים בירושלים בשנים תרמ"ב-תרס"ט', בקובץ פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב [להלן: פרקים ב], עמ' 193), שסבר, כי כבר בסיוון תרמ"ג נצטרפו התימנים לספרדים. אמנם הקשרים ביניהם נוצרו עוד חודשים רבים קודם כסליו תרמ"ה, באמצעות התמיכה הכספית. גם קשה לקבל את דעת טובי, כי היתה התחרות בין האשכנזים לספרדים על צירוף התימנים (שם, שם). סביר יותר להניח, ששתי העדות לא שמחו לצרף אליהן עניים מרודים, שיכבירו על קופת הקהילה, והסכימו לספחם מנימוקים אחרים.

כבר בשנים הראשונות להתקשרות עם הספרדים טמונים הגרעינים למחלוקות ולמאבקים בעתיד בין שתי העדות.¹⁴ ראשיתם, כנראה, באכזבתם של ראשי הספרדים מאי-גידול התרומות מתימן כתוצאה מצירופם של עולי תימן. עוד בתרמ"ג נשלחו לתימן שני שליחים, שלום חמדי ויוסף נדאף,¹⁵ ולא רק שלא חזרו עם סכומי-כסף נכבדים, אלא עוד עוררו נגדם את עם הקהילה בצנעא ובסביבותיה. בסופו של דבר לא הגיעו לקופת הספרדים הכנסות משליחות זו.¹⁶ עד מהרה התברר לפרנסי הספרדים, כי ראשי הקהל בתימן מקבלים בלאו הכי את מרותם הבלבדית, וכי העולים שהגיעו לירושלים אינם נחשבים לבעלי עמדה חברתית, תורנית או אחרת בתימן, והם מעוררים אך התנגדות ומרירות בקרב הקהילה במולדתם.¹⁷ כיוון שכך לא היה צפוי כל יתרון לספרדים מצידוף עולי-תימן העניים אל שורותיהם.

גם בני תימן בירושלים חשו מקופחים קמעא. שכן מתימן הגיעו תרומות לעדת הספרדים, אם כי לא באמצעות שד"רים תימניים, אך בכל זאת קיבלו ענייהם מעט שבמעט. גם לא הוקמה למענם האכסניה הזמנית לעולים שמקרוב באו.¹⁸ בתרמ"ה, לאחר מות ר' משה בנבנישתי, גזר עדת הספרדים, קוצץ גם הסיוע הכספי המועט שניתן בעבר לתימנים.¹⁹ ר' משה בנבנישתי נהג מדי פעם לצרף את התימנים לעניי העדה הספרדית, אולם הוא פעל על דעת עצמו ולא מכוח החחיכות העדה הספרדית כלפי עולי תימן;²⁰ שכן, הספרדים באותן שנים לא אזרו כוח לסייע אפילו לעניי עדתם, כפי שמלמד מאמרו של י"ד פרומקין:

עדת הספרדים בירושלים, המקהלה הגדולה והבכירה לאחיותיה מקהלות

14 ראה: הרצאה בקונגרס הבין-לאומי הראשון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, יוני 1978: Nitza Druyan, *Early Contacts between The Sephardi Community and the Yemenite New Immigrants in Jerusalem at the End of the 19th Century*

15 את איגרות שליחותם פירסם י' רצהבי, שלם – מחקרים בתולדות ארץ ישראל וישובה, א. ירושלים תשל"ד, עמ' 427-454. כותב עליהם גם י' טובי, פרקים ב, עמ' 195 ואילך, וכן ראה בקורות ומעשים – דו"ח הועד הכללי לקהילת התימנים בירושלים תשל"ו (להלן: קורות ומעשים); י' יוני שם, עמ' 46 ואילך; וכן במאמרו: 'הויכוח על קופות הרמב"ה ורשב"י בין תימן לירושלים', סיני, פכ, תשל"ח, עמ' רע-רפ.

16 שני השד"רים יצאו בשליחות העדה הספרדית, או לפחות על דעת חכמיה, ובשובם לירושלים הביאו עמם מכתב-לוואי מקהילת צנעא שבו מסופר על תלאתיהם ועל אי-הצלחתם בתימן (רצהבי, שם, 5). מסתבר שכתב-שטנה הופץ נגדם בכל ערי תימן. כנראה בהשפעת ראב"ד הקהילה בצנעא. שנקט עמדה שלילית כלפי עלייה לא"י ולא הסתיר דעתו בעניין זה (ראה יוני, שם, 5). השליחים איחרו לחזור לארץ והופלו לרעה אפילו לעומת שד"רים אחרים בתימן; בקושי רב נמצאו להם נדבות למימון שובם ארצה, ולידושלים הגיעו בידים ריקות ממש.

17 מסתבר, כי השד"רים הספרדים בסוף המאה הי"ט אספו בתימן סכומי-כסף לא מבוטלים; משום כך היו מאוכזבים בירושלים מכשלונה החרוץ של שליחות נדאף-חמדי בתרמ"ג-תרמ"ה. שליחות שהושמצה גם בתימן.

18 ראה י' רצהבי, 'יוכור לאברהם', פרקים, ב, עמ' 173 ואילך. רק באמצע שנות התשעים זכו התימנים סוף-סוף להתחיל בכניית האכסניה הנכספת.

19 ראה ידיעה על קיצוץ בתמיכת הספרדים לתימנים בהצבי, תרמ"ה, גיליון לד, עמ' קמח.
20 על השפעת מוחו על עולי תימן בירושלים, ראה 'מגילת התאניה', חבצלת, תרנ"א, גיליון 29.

ירושלים, מתיפחת ופורשת כפיה ובקול גדול תזעק לאחינו כל בית ישראל, אנא הושיעו נא! זה שנים אחדות באה עדת הספרדים במצור... גדל ועלה עוני ענייה מעלה ראש ותמצא עתה כמצב נורא מאד. ארבעת אלפים נפשות נמצאות כעדה הזאת אשר בלתי תמיכת כולל אין כל מקור לפרנסתם... והכנסות הכולל הוצערו מאד בשנים האחרונות, ולעומתן ההוצאה רבה מיום ליום... כן נתוספו ד' אמות נפשות אחינו התימנים על עדתינו וכולם עניים ואביונים...²¹

אפשר שגם סדר־החלוקה בעדה היו לקויים מעיקרם,²² וכאשר חסרו אמצעים, היו עולי תימן בין הראשונים שקוצצה התמיכה בהם. כתרמ"ח הורע עוד יותר מצבם של עולי תימן בעיר, והתמיכה של הועד הספרדי בהם הוסיפה לרדת.²³ בסוף שנות השמונים וראשית שנות התשעים, כאשר התחילו עולי תימן בירושלים להתבסס מבחינה כלכלית, הלכה ופחתה תמיכת העדה הספרדית בענייהם. מנהיגי הספרדים סברו שכני תימן, שכבר הצליחו לשפר את מצבם הכלכלי, חייבים לשאת בעול העזרה לאחיהם הנצרכים. ואלו עולי תימן 'הותיקים' בירושלים העדיפו, אם משום קשיי הפרנסה שהוסיפו להעיק עליהם ואם בשל חוסר רצון, לשלוח את העולים לחזר על פתחי הועד הספרדי ולבקש עזרה.²⁴ עם זאת נראה, שיוצאי תימן בעיר־הקודש ניסו בכל כוחם להמשיך ולהתארגן כחטיבה עדתית־חברתית אחת.²⁵

דפוסיים ראשונים להתארגנות

מספר סיבות, הקשורות זו בזו, הביאו להתארגנות העדתית הראשונה²⁶ של עולי תימן, משנת 1890 ואילך:

(א) ההתבססות הכלכלית ההדרגתית, היחסית, של עולי תימן בירושלים חיזקה את בטחונם העצמי וטיפחה את התקוה, שיוכלו להקים מסגרת ארגונית עצמאית.

21 י"ד פרומקין, 'קול קורא לעזרה', חבצלת, תרמ"ה, גיליון 17.
22 ראה הצבי, תרמ"ז, גיליון יז. א' כן־יהודה התקיף במיוחד באותה שנה את ההנהגה והחכמים של הספרדים על סדרי החלוקה הלקויים שהיו בעדתם.

23 עיין איגרתו של ר' יחיא בן יוסף צארום מירושלים לתימן, בואי תימן, י' רצהבי, י' שבטיאל (עורכים), ת"א תשכ"ב, עמ' 315-322.

24 על חוסר הרצון של רבים מותיקי התימנים בירושלים לעזור לאחיהם העולים למרנו גם מדבריו של יחיא שלמה צדוק שעלה ארצה מתימן, עבר בבצלאל והתגורר רוב ימיו בירושלים (הראיון הוקלט ושוכתב ונמצא במדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים). אף כי אפשר שהיו מקרים שעולי תימן נסתייעו על־ידי קרובי־משפחה בירושלים או יחידים סגולה בעדה התימנית. ראה, למשל, ש' תם, זכרונות מעליהם וישובם של עולי תימן בירושלים, ירושלים תש"ל (להלן: זכרונות), עמ' 11, אני נוטה לקבל את דבריו כפשוטם וכתיאור המצב בדרך־כלל.

25 הם אפילו קובלים על פיזורם בשכונות העיר מפני שזה מפריע לליכודם, ראה: בואי תימן, עמ' 322, וחותרים את האיגרת במלים 'מכלאות מתנה תימנים הנפוצים לד' רוחות...'

26 מאמר זה לא דן בקשר שבין רוכבי המגורים של עולי תימן לבין התארגנותם כעדה. ראה: דרויאן, 'שכונות ראשונות לעולי תימן בירושלים תרמ"ב-תרע"ד', קתדרה, 13, תש"ס, עמ' 95-128. נראה, כי בייסוד השכונות לא הייתה חרומה משמעותית להתארגנותם של בני תימן בירושלים.

- (ב) המצב הקשה של ועד העדה הספרדית גרם להפחתת תמיכתו בכני תימן העניים, ובמיוחד בעולים החדשים שבאו זה מקרוב.²⁷
- (ג) גל העלייה הנוסף מתימן לארץ בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים הביא כמה אישים שהיוו את מנהיגות העתיד בעדה התימנית בירושלים.

אמנם, מצבם הכלכלי של חלק מיהודי תימן נשתפר, לאחר שרכים מהם עברו מעיסוק במלאכות שירות ומקבצנות לעיתים-מזומנות למלאכות מקצועיות או השתלבו בעיסוקים מפרנסים;²⁸ אולם לפעמים קשה היה להפריד בין יוצאי תימן הותיקים שהתבססו ובין העולים החדשים העניים. על יחסם של הספרדים לעולי תימן מלמד המקרה הבא: בפסח תרנ"א נפטר פּעוט של עולה עני מתימן, אולם הממונה על החברה קדישא של הספרדים לא רצה לקבורו, אלא אם כן ישלם אביו את דמי הקבורה, השירותים וכו',²⁹ או יביא עד להיתרו עני, 'כי נמצאו בעדת התימנים איזה אנשים בעלי כסף ומתרוששים לעיני כל'.³⁰ גרויית התינוק היתה מונחת למעלה מ-24 שעות בתיבה באחת המערות, 'עד אשר נודע הדבר לממשלה ואז קבורה ניתנה לו'.³¹ מאורע זה, שהסעיר את דעת הקהל,³² מלמד על הדילמה שעמדה לפני ראשי הספרדים. מחד גיסא היה מצבם הכספי קשה ורשימת ענייהם הגיעה עד ששת אלפים,³³ ומאידך גיסא עמדו אביוני התימנים, שנוקקו ביותר לעזרת הספרדים. אולם מן העדויות ניכר שמדי פעם אכן הופלו התימנים בגלל מוצאם:

לעת עתה מכלים הם חמתם מהתימנים, העניים האומללים הרעבים והצמאים הערומים והיחפיים, יגעו ומצאו כי אין דם ספרדי נוזל בעורקי העניים האלה, גולי תימן, וירחום מכל עזר ותמיכה באומרם לא לנו אתם; בחלוקת עולת החדש³⁴ החלו ובמס העסכרייא התמו...³⁵

27 מעניין להשוות את הגורמים להיפרדות העדה התימנית עם הגורמים להיפרדות המערכים מהעדה הספרדית באמצע המאה ה'י"ט, ובין הגורמים היה גידול מספר המערכים והמצב הקשה בירושלים. ראה: יעקב ברנאי, העדה המערבית בירושלים (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך מהאוניברסיטה העברית בירושלים, 1970). פרק ב.

28 נושא זה נידון במפורט כחיבורי (ראה הערה 1 לעיל).

29 חבצלת, תרנ"א, גיליון 28, עמ' 220-221.

30 האור, תרנ"א, גיליון כט, עמ' קכב (מהתנצלותו ועדותו של הגנאי עצמו).

31 חבצלת, שם, עמ' 221.

32 ראה, למשל, חבצלת, תרנ"א, גיליון 31, עמ' 245: 'ואם באמת לא רצה גבאי החברה קדישא לקבור את הילד רק בשביל שאביו לא נתן לו הכסף שדרש ממנו, כדאי הוא גם כן להזכר בספר הדורות לדראון עולם...'

33 האור, תרנ"ג, גיליון ח, עמ' כז; חבצלת, תרנ"א, גיליון 45, עמ' 356, מאמרו הראשי של א' האניג על עוניים של הספרדים ומצבם הקשה פי כמה ממצב האשכנזים. לדבריו: 'אין עניות כעניי הספרדים'. וראה מכתב למערכת בשם 'למען ירושלים', מאת משה מיוחס ב-*Jewish Chronicle*, 1891, גיליון 1169, עמ' 7.

34 הכוונה לתמיכה החודשית, אף אם ניתנה רק פעם אחת או שתיים בשנה.

35 מאמר ראשי, 'ירושלים', חבצלת, תרנ"א, גיליון 28. וראה מאמר המערכת, האור, תרנ"ג, גיליון ז. גם שם נאמר, שהספרדים אינם מחלקים את 'כל הכסף הבא חלק חלק בין הספרדים, המערכים והתימנים'.

גם המחלוקת הקשה על מס העסכרייא היתה מהגורמים שדחפו את יוצאי תימן להיפרד מהספרדים. בראשית שנות התשעים החליטו הספרדים, כי על יוצאי תימן שבירושלים להשתחף בתשלום חלק ממס העסכרייא לממשלה. התימנים, ובמיוחד השכבה המבוססת שבהם, מיחו בחריפות על החלטה זו.³⁶ באייר תרנ"א הם פרסמו ב'חבצלת' את: 'מגילת התאניה מאת עדת התימנים יושבת ירושלים',³⁷ ובה גוללו את פרשת יחסיהם עם הספרדים בירושלים. מן המגילה עולה שמשנת תר"ן לא העניקו הספרדים תמיכה אפילו לאביוני התימנים. יתר על כן, 'עמדו עליהם בכח ותפשו את מי שירצו, יהיה מי שיהיה, והשמיעו שצריך ליתן מס המלך ואינם יודעים אם עני או עשיר, הדיבור הזה הולך וחזק עד שתפשו את האביונים שנראו בשם חשובי הקהילה ואחרים עמהם והכניסום בזיון וקצף אל בית האסורים...'³⁸ כאשר טענו התימנים, שהם חלק מהעדה הספרדית, ומדוע לא ישלמו גם כעת את מס העסכרייא, כמו שמשלמים בעבור חברי העדה הספרדית, השיבו הספרדים: 'לא נקבל אתכם מבלי מעות מאיזה מקום שיהיה...'. כלומר, הספרדים ציפו, שבני תימן המבוססים בירושלים ישלמו בשביל ענייהם, והללו זעקו שעדיין אין יכולתם מגעת עד כדי כך!³⁹ ואכן, החתימות על 'מגילת התאניה' מעידות על כמה אישים, שלא היו מוכרים קודם לכן כמנהיגי התימנים, כמו: יוסף סבאטני, שמואל רצאבי, יוסף ג'מל ועוד.⁴⁰ החתימות של אישים אלה, שלימים נחשבו ל'עשירי התימנים', מלמדות כי מהם תבעו הספרדים עזרה כספית.⁴¹ בינתיים הודיע הרב י"ש אלישר בשם הספרדים, כי אין אמת בטענה כאילו התימנים אינם מקבלים מאומה מקופת הכולל. לדברי הרב, נעזרים עניי התימנים כמו עניי הספרדים, וגם מס העסכרייא משולם כעת כל הותיקים שבמסגרת

36 חבצלת, תרנ"א, גיליון 30, עמ' 232-235. אין מדובר באמידים ממש, אלא באלה שפרנסתם היתה מצויה; הספרדים חשבו שהיו בעלי ממון ממש.

37 חבצלת, תרנ"א, גיליון 29.

38 ב'מגילת התאניה' מצויים כמה אי-דייוקים (כמו הקביעה שראשית התקשרותם לספרדים היתה בתרמ"ג), אולם חשיבותה רבה לתולדות היחסים בין הספרדים לעולי תימן. היא מאשרת כי התמיכה לחימנים הלכה והתמעטה מאז תרמ"ב, 'ובשנה השמינית מתה ובטלה מן העולם' (כלומר בתר"ן).

39 ראה מכתבו של שמואל רצאבי, על כי אינו יכול 'לקחת השמלות' מאחיו הרעבים ללחם: חבצלת, תרנ"א, גיליון 32, עמ' 253.

40 יוסף סבאטני התגורר במשכנות ישראל; סמוך להגיעו לירושלים קנה פרות אחדות והיה חלפן. הוא תרם כספים לועד העדה התימנית מראשית כינונו ב-1908 ועזר כשיפוץ בחי-כנסת של עולי תימן בירושלים. שמואל רצאבי עלה מצנעא בתרמ"ב בהיותו בן שלוש ושלוש ועסק בצורפות. יוסף ג'מל הגיע לירושלים מצנעא בהיותו כבן עשרים וחמש, למד בכוחות עצמו את מלאכת הבנאות ועד מהרה נעשה קבלן מבוקש.

41 'טובי כותב: 'ראוי לציין הוא שמלבד יוסף מסעוד, לא מצאנו אף אחד מן השורה הראשונה של הנהגת הקהילה בין החתומים על "מגילה" זו, אם משום שחלקם לא רצו בהחרפת היחסים עם הספרדים, ואם משום שחלקם חששו שמא יבולע להם עוד יותר' (פרקים, ב, עמ' 199-200). אולם אלה שלא חתמו, אף שמנהיגי הקהל היו, לא נכללו בין בעלי הממון בעדה התימנית, וקאלה חתמו על 'מגילת התאניה'. טענתו כאילו האחרים חששו מהספרדים אין לה יסוד.

העדה, ובעד החדשים שילמו כבר מחצית הסכום הנדרש.⁴² באותו זמן פרסם יחיא צארום, מנהיג התימנים בכפר השילות, מודעה ב'חבצלת', ובה מתח ביקורת על כוונת בני תימן להיפרד מעל הספרדים ולהקים כולל לעצמם. הוא הכריז, כי הוא ובני עדתו ישארו בעדה הספרדית והמליץ שגם האחרים יעשו כן.⁴³

כאשר ראו יוצאי תימן כי לא תבוא ישועתם מהספרדים, אף לצורך תשלום מס העסכרייא, החליט חלק מהם לייסד מסגרת עצמאית. העצמאות הארגונית שכוונה בתרנ"ב לא האריכה ימים, משום שהתימנים לא הצליחו גם עכשיו לגייס די ממון לתשלום העסכרייא, וגם באותה שנה הושמו עשרים ושבעה מהם במאסר בגלל אי-תשלום המס. בעקבות פנייה מיוחדת אל הפחה, הוא חמל עליהם ושתרם.⁴⁴ לעומת זאת, יש בידינו עדויות כי הועד הספרדי הוסיף לתמוך בתימנים, לפחות חלקית, עוד שנים רבות; ⁴⁵ ואלו התימנים תרמו לקופת הספרדים סכומים לא-מבוטלים, ולא פחותים בהרבה משיעורם היחסי באוכלוסים.⁴⁶

הניסיון של חלק מהתימנים להתארגנות עצמאית בראשית שנות התשעים נכשל בגלל הגורמים הבאים:

- (א) לא היה בכוחם לגייס את הכספים הדרושים לתשלום מס העסכרייא ללא הזדקקות לעדה הספרדית, ומבלי שקיבלו לכך עזרה מתימן או מארצות אחרות.
- (ב) חילוקי-הדעות בין התימנים, בין המצדדים בהיפרדות מהספרדים ובין המתנגדים לה.⁴⁷
- (ג) המבוססים יותר שבין יוצאי תימן לא הגיעו עדיין לרמה כלכלית המאפשרת להם לתמוך לבדם בעניי-עדתם המרוכבים.
- (ד) לאחר שנים אחדות של סכסוכים עם הספרדים בראשית שנות התשעים נראה

42 האור, תרנ"א, גיליון י, עמ' א. ראה גם מכתב למערכת, כתשובה על 'מגילת התאניה', מאת מזכיר הועד הספרדי, הטוען שהספרדים עזרו תמיד לתימנים, ספחום אליהם והמכו בהם בכל החלוקות כעניי הספרדים, ו'באיזה פרטים יתר מהם' – שם, תרנ"א, גיליון כט, עמ' קכב.

43 חבצלת, תרנ"א, גיליון 12, עמ' 90. תומכיו של ר' יחיא צארום היו בדרך כלל תושבי כפר השילות.
44 ראה: חבצלת, תרנ"ב, גיליון 19, עמ' 146, ו-20, עמ' 156.

45 ראה בספר המורה לצדקה, הוצאת ועד העדה הספרדית, ירושלים, חוברת א, תרנ"א, עמ' 41-45, ברשימת חלוקת מצה לעניי התימנים; מתוך כלל 4590 נפשות הנצרכים היו 919 בני תימן. עפ"י חוברת ג, תרנ"ב, עמ' 75-79, קיבלו 926 תימנים חלוקת מצה. בחוברת ז, מר"ח אייר תרנ"ה-אייר תרנ"ו, ברשימת 'אביוני כת ציון', נמנו 1414 יהודים תימנים. בחוברת ח, תרנ"ז, עמ' ט-יא, נמנו 1406 תימנים ברשימת ה"ח העניים, היחומים והאלמונות שבהר ציון. ברשימה מצויים יהודים תימנים שלא היו נצרכים, ועל-כן אני מניחה שנהגו לרשום את רוב יוצאי תימן בעיר, שהיו שייכים רשמית לקהל הספרדי, ולא דווקא את העניים הנתמכים בלבד.

46 ראה ספר המורה לצדקה, חוברת ב, תרנ"ב; ב'הכנסות ממס גולגולת' מופיעים שמות תימנים רבים למדי (עמ' 27-28). התברר, שהתימנים הכניסו 1,792.10 גרושים, שהם כ-17% מכלל ההכנסות בסעיף זה, שהיו 10,380.20. שיעור התימנים באוכלוסים הספרדים (לפי א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, תרנ"ו והשערותנו) לא עלה על 15%.

47 יצוין, כי יחיא צארום, שפנה לתימן בבקשת עזרה ישירה לתימנים, הוא החתום בתרנ"א על מודעת הסירוב להיפרד מהספרדים (לעיל, הערה 43). כנראה (לעיל, הערה 23), גרס שתמיכת הועד הספרדי היא עדיין חיונית לתימנים; משמע, פנייתו אל היהודים בתימן לא נענתה.

שהוטב המצב קימעה. אין לנו עדויות כי בשלהי המאה הי"ט סירכו הספרדים לתמוך באביוני התימנים, או סירבו לשלם כעבורם את העסקרייא. הספרדים אף שיתפו-פעולה עם מנהיגי התימנים. ר' אברהם נדאף,⁴⁸ לדוגמה, נשלח כשד"ר לחימן, לאחר הסכם עמו, ש-15% מהכנסות שליחותו יועברו ישירות לממוני העדה התימנית, לצורכי העדה (הכסף יועד להקמת אכסניה לעולים).

אולם למרות הכישלון לכונן עדה תימנית נפרדת מהספרדים, נקבעו בראשית שנות התשעים הדפוסים הראשונים להתארגנות עדתית,⁴⁹ שבאה לידי ביטוי בהקמת מוסדות מיוחדים. רצונם של עולי תימן בירושלים לתת לילדיהם חינוך דתי לפי מסורתם המיוחדת, ליכדם ואיחדם כקבוצה חברתית נפרדת וסלל את הדרך להקמת עדה משלהם בעתיד. הקמת מוסדות-החינוך הראשונים וראשית התלכדותם של יוצאי תימן בירושלים קשורות עם גל העלייה שהגיע לארץ בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים.⁵⁰ בעלייה זו הגיעו שני האישים, שנעשו אחר-כך לעמודי-התווך של הנהגת העדה התימנית בירושלים, והם: ר' שלום אלשיך ור' אברהם נדאף.⁵¹ לאחר בואה של עלייה זו עולי תימן בארץ מנו 1200 נפשות בקירוב בראשית שנות התשעים, ו-1400 באמצע שנות התשעים.⁵² התוספת של העולים החדשים והשיפור שחל במצב יוצאי תימן הותיקים בירושלים הניחו את היסודות לראשית התארגנותם העדתית.

48 ממנהיגי העדה. ראה להלן עליו ועל פעילותו כארגון העדה.

49 יש דמיון מסויים בין הנסיונות הראשונים של המערכיים ושל התימנים להיפרד מעדת הספרדים. כשני המקרים הם נכשלו, וחלפו עשר שנים עד שנעשה ניסיון נוסף. ראה י' ברנאי, שם, בפרק 'נסיונות ראשונים להקים עדה מערבית עצמאית'.

50 מאז תרמ"ב נמשכה העלייה מתימן טיפין טיפין. ראה לדוגמה: חבצלת, תרמ"ה, גיליון 8; תרמ"ו, גיליון 10; תרמ"ח, גיליון 23; תרנ"ב, גיליון 23. ראה גם על קבוצת העולים שהגיע עמה ר' אברהם נדאף, בזכרונותיו (פרקים, ב, עמ' 159 ואילך).

51 ר' שלום אלשיך (1859-1944). עלה מצנעא לירושלים בתרנ"א ומיד התמסר לצורכי ציבור. מאז שנות התשעים הראשונות היה מעמודי התווך של העדה (עם אברהם נדאף ושלום עראקי). היה נציג התימנים בוועד הרוחני של הספרדים, ועם ארגון הקהילה התימנית העצמאית שימש כיושב ראש הוועד הרוחני. משך שנים רבות היה מהמונים על הישיבה 'תורת משה' ותלמוד-התורה 'תורה אור', ופיקח על סדרי החינוך של מוסדות העדה. ראה גם: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, א, תל-אביב 1947-1971, עמ' 151.

ר' אברהם נדאף (תרכ"ו-ת"ש). היה ממנהיגי העדה מראשית שנות התשעים — עם עלייתו לירושלים מקרית אלקבל (הסמוכה לצנעא). הוא התפרנס מעבודת הצורפות, ועם הקמת המוסדות העצמאיים של התימנים כיהן כיושב-ראש הוועד הגשמי. אחרי מלחמת-העולם הראשונה פרש מעסקנות והתמסר לתורה ולמחקר. חלק מזכרונותיו נתפרסם בפרקים, ב. לקורות חייו ראה גם: ד' תדהר, שם, ג, עמ' 1148.

52 בלוח א"י. תרנ"ו (עמ' כא), נזכרים 1288 תימנים, אך דומה שלונץ ממעט במספרם. מהרשימה השמית שבספר המורה לצדקה (ראה הערה 45 לעיל) עולה בכיורור, שהיו למעלה מ-1,400 יוצאי תימן בירושלים במחצית שנות התשעים. י' רצהבי ממעיט ממספרם, בצינונו כי בתרס"ב מנו 1500 בלבד (ירושלים, תש"ח, עמ' קיד, ללא ציון מקור). בספר המורה לצדקה, תרס"א, חוברת יב, עמ' י-יד, נרשמו ופורטו 2296 נתמכים מכני העדה התימנית; בתרס"ב, חוברת יג, עמ' י-יד נרשמו 1857 נתמכים (עניים בלבד), ואלו בתרס"ג — 1953 נפשות. אפשר ודאי להוסיף על מספרים אלה עוד כמה עשרות שלא נרשמו. מספרם הפוחת והולך מלמד שפחת מספר מקבלי-החמיכה ביניהם.